

KÖRKÉRDÉS: A PROVENIENCIA ÉS POSSESSOR FOGALMA A KODIKOLÓGIÁBAN

A középkori művészet történetét lehetetlen megírni a kodikológia nélkül. A kódexek képzőművészeti díszítését nemcsak egymástól független képek alkotják, hanem tágabb értelemben írásuk, ornamentikájuk, kötésük is művészettörténeti érdekű. Könyvfestészeti díszük sem független a szövegtől, s ebben nemcsak az a jelentőségük rejlik, hogy bennük sokszor kézenfekvők azok a művelődéstörténeti összefüggések, amelyek más műalkotások esetében csak ügyel-bajjal rekonstruálhatók. A szöveg gyakran nagyon fontos információkat is tartalmaz vagy tesz hozzáférhetővé a díszítés dátumáról, helyéről, megrendelőjéről, s ezek az információk nem egyszer egész korszakok megítélésére nézve döntőnek bizonyulnak.

Nem szükséges külön hangsúlyozni, milyen mértékben van ráutalva a magyarországi művészet történetírása is ezekre a hézagpótló információkra, s ezért mennyire érdekelt a kodikológiának, ennek a különféle megközelítésmódokat egyesítő interdiszciplináris stúdiumnak művelésében. Ezért kezdeményezte társrendezőként a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat azt az 1987-es ülészakot, amelynek előadásait most ugyanezért örömmel közli az *Ars Hungarica*.

Nem véletlen, hogy a kodikológia eredményei közül többek között a művészettörténet is különösen a középkori kéziratok történeti helyének megállapításával kapcsolatos kérdések iránt érdeklődik a legerőteljesebben. Számára az eredet kérdése leginkább a könyvdíszítés stíluseredetének kérdésével azonos. Ha – amint ez jórészt egyedülálló emlékekből álló hazai könyvfestészeti anyagunkban gyakori – nagyobb, jól lokalizálható és datálható csoportok nem állnak rendelkezésére, rendszerint a stílustörténet különféle, a kulturális hatások terjedésének hipotéziseire alapozott elképzeléseiben keres támaszt. Szinte alig van könyvfestészeti emlékünknél, amelynek díszítésével kapcsolatban ne merülne fel az a kérdés, vajon hazai vagy idegen eredetű-e a stílusa, idegenben tanult hazai, vagy itthon dolgozó idegen-e a miniátora; egyáltalán: megfoghatók-e a hazai, regionális vagy lokális specifikumok. E kérdésekre a különböző diszciplinák, az irodalomtörténet, a textológia, a liturgiátörténet, zenetörténet, írástörténet, könyvtörténet, az iparművészet története nemcsak más-más úton keresi a választ, hanem részben válaszuk is más. Ugyanígy különbözik a válaszuk a könyv tulajdonosának szerepére nézve, hiszen eleve nemcsak a megrendelővel, hanem a könyvek későbbi használóival is dolguk van, köztük olyanokkal is, akiknek igénye inkább a szövegre, mint a könyv esztétikai megjelenésére irányult. A művészettörténet számára mindig is a luxus-kivitelű könyvek, s ezek készítettői, a – Hoffmann Edith kifejezésével – bibliofilek a legfontosabbak.

A különböző szempontok és módszerek megismerése, összehangolása nemcsak a művészettörténetnek lehet hasznára, hanem mindazoknak a diszciplináknak, amelyek kodikológiai kutatásokat végeznek. Ezért tettünk fel körkérdést a fent közölt előadások szerzőinek azzal a kéréssel, hogy definiálják a proveniencia és a possessor fogalmát a maguk diszciplinájának szempontjából. A kérdés tehát a történeti besorolás két kulcsfogalmára vonatkozik. Alábbiakban – helyenként rövidítve – közöljük a beérkezett válaszokat.

Holl Béla

A középkori kéziratok korát, hovatarozását jelző karakterisztikumok „meghatározásáról”

1. *Provenientia* = eredet, származás, keletkezési hely; újkori latin szó, amelynek nincs igazi klasszikus megfelelője. Kodikológiai értelemben: a középkori kézirat, kódex eredete, származása, keletkezési helye.

2. A Regensburgban 1987. nyarán megrendezett középkori könyvfestészettel foglalkozó kiállítás katalógusának glossariumában (Regensburger Buchmalerei. München, 1987, 312) ez olvasható: *Provenienz* – Herkunft einer mittelalterlichen Handschrift. Zu unterscheiden ist zwischen der Entstehungsprovenienz, dem Ort der Herstellung und der Besitzprovenienz, dem Ort der (späteren) Aufbewahrung.

3. Hogy valamely kódexszel kapcsolatban felmerülő valamennyi kérdésre kielégítő választ tudjunk adni, végig kell járnunk mindazokat az állomásokat, amelyek egy középkori kézirat leírásához szükségesek. Lásd röviden: R. Klausner–O. Meyer: *Clavis Mediaevalis*. Wiesbaden, 1966; a *Handschriften-Beschreibung, Handschriften-Kataloge* és az ezekhez kapcsolódó címszavakat (a továbbgondoláshoz szükséges irodalmi tájékoztatással). Mindez „külső” (materiális, fizikai: kötés, terjedelem, írásforma stb.) és „belső” (szellemi, tartalmi: szerző, műfaj, képi stb.) tényezőket fog egybe. Egyetlen tényező (pl. kötés, az őrzés vagy használat helye, a notáció, az illusztráció stb.) kiemelése és a többtől elkülönített vizsgálata téves megállapításokhoz vezethet.

4. A fogalmat adott esetben tehát meghatározni, definiálni nem lehet, csak körülírni. Ennek során pedig minden egyes esetben egyedi és új megoldandó kérdések merülhetnek fel.

5. Tanulságos a középkori kézíratra vonatkozó ismereteink és a körüljárás során „átalakult” képre az Ómagyar Mária-siralom kódexe, a Löweni Kódex eddigi egész irodalmának áttekintése.

6. A magam gyakorlatát a második legrégebb magyar verses nyelvemléket tartalmazó, a 15. század elején keletkezett Laskói Demeter iskoláskönyvének leírásánál (Magyar Könyvszemle 1984, 2–23) és az 1987. nov. 5-én megtartott Középkori kódexeink feltárása és megóvása című ülésszakon bemutatott két 14. századi magyarországi domonkos misszáléről szóló vázlatos dolgozatomban – a kodikológia mestereinek példáját figyelve – próbáltam kialakítani.

Vízkelety András–Madas Edit–Sarbak Gábor

A kódexek (kódektörödékek) keletkezési helyére vonatkozóan a *proveniencia* terminust használjuk. A kódexek keletkezési helyével és idejével kapcsolatos tájékozódási pontjaink: 1. a kolofon; 2. az íráskép (a datálásnál elsőrangú eszköz, a lokalizálásnál csak abban az esetben megbízható, ha az adott területnek karakteres és jól feldolgozott másolóműhelye van); 3. a könyvdszítés; 4. zenei kódexek esetében a notáció jellege; 5. bizonyos esetekben a tartalom (nemzeti nyelvű kódex, formuláskönyv helyi példákkal, egy meghatározható egyházmegye rítusát követő liturgikus könyv stb.); 6. a könyvkötés (ez persze lehet későbbi és akkor a kódex használatához nyújt adalékot). A fenti pontok tanulságait a datáláshoz és a *proveniencia* megállapításához összegezni kell (gyakran csak néhány van meg belőlük: pl. nincs kolofon, nem illuminált a kódex, késői a kötés, nem zenei a kézirat stb.). Előfordulhat, hogy az egyes pontok ellentmondanak egymásnak, aminek oka lehet, hogy a scriptorok és az illuminátorok vándoroltak. Erre fel kell hívni a figyelmet.

A kódexek további sorsára, *használatára* a későbbi bejegyzésekből következtethetünk. Legközvetlenebb adatokat a *posszessor-bejegyzések* (személyek, intézmények) szolgáltatnak. A kódektörödékek *provenienciájának* megállapításához gyakran túl kevés adat áll rendelkezésre. Ilyenkor megnő a töredék egykori kódex használatának a jelentősége. (A csak használatukban Magyarországhoz köthető kódexek is gazdagítják művelődési képünket.) A töredékek egykori kódexének használatához az őrzőkönyv nyújthat biztos támpontokat. Ezért kell az őrzőkönyv sorsát gonddal feltárni. (Figyelembe veendő: az őrzőkönyv nyomtatási helye, posszessorai, a makulatúra, azonos kódexekből származó töredékek különböző helyeken nyomtatott könyvekben.) Ha a könyvkötést (a kódex-kötést) lokalizálni tudjuk, ez nagy valószínűséggel azonos avval a tágabb környezettel, ahol a kódexet magát a másodlagos felhasználás előtt használták.

Veszprémy László

Tekintettel arra, hogy egyetértek a Madas E.–Sarbak G.–Vízkelety A. által megfogalmazottakkal, inkább gyakorlati nézőpontból, a *proveniencia* meghatározás módszerei felől közelíteném meg a kérdést. A humanisták már a 16. században felfigyeltek arra, hogy egy kézirat szövegállapotából – szerencsés esetben – következtetni lehet a mintapéldány (Vorlage) jellemzőire. Scaliger (1582) erre a következtetésre Catullus-kéziratok esetében jutott, de ez nem kevésbé igaz a hasonlóan tekintélyes szöveggyűjteményre visszavezethető, sokszor másolt, átszerkesztett liturgikus kéziratokra. Ilyen esetben tehát nem egyszerűen egy meglévő kézirat származási helyéről lehet beszélni, hanem a kézirat szöveggyűjteményezésének fel-

deríthető számú állomásától függően (mintapéldány ← ősmintapéldány stb.) egy többlépcsős provenienciáról.

Erre igen alkalmasak a liturgikus sajtások (l.: Dobszay L. tanulmányát), a helyi kultuszú szentekre vonatkozó bejegyzések, a kézirat korábbi állapotával kapcsolatba hozható possessorutalások (így pl. körmeneti leírásokban említett templom- és oltárpatrocíniumok stb., l.: Pray-kódex). Tehát a kézirat történetének szakaszaira vonatkozóan a használat (possessor) meghatározása sokszor kapcsolatba kerül az eredet meghatározásával, azaz a mintapéldány, ősmintapéldány esetében – a felhasználható utalások korlátozott száma miatt – a használat kikövetkeztethető helyét azonosnak tekintjük a keletkezés helyével. (A valóság persze ennél sokkal bonyolultabb is lehet). Így feltételezhető pl. az ún. Hahóti-kódex esetében a jelenlegit megelőző 2 szövegállapot, az előforduló szentek nevei, illetve a szöveg központozásának jellegzetességei alapján. Más esetben az írástípus jellegzetességei, idegenszerű vonásai vagy éppen betűtípusok – megint egy a klasszikus szerzőkön kipróbált módszer, l. Brunhölzl munkáit – segítségével lehet egy korábbi szövegállapotnak a nyomára jutni (pl. sacramentarium Rhenaugiense). Egy speciális eset lehet, amikor nem egyenes vonalú a szöveghagyomány, nem viszonylag apró pótlások és kiegészítések járultak egy kiindulási alapnak tekinthető szöveghez, hanem egyazon szöveg eltérő provenienciájú részekből állt össze. (l. Millstatti missale esetét).

Szelestei N. László

A proveniencia az a földrajzilag meghatározható környezet, amelyben az alkotás – esetünkben kódex – a maga fizikai valóságában létrejön. Tehát ha egyazon időben és helyen készítették, csak egyféle lehet.

Az íráskép, kötés, művészeti sajátosságok vagy bárminemű díszítés alapján is meghatározható, feltételezhető: de nem szabad típus- vagy stílusbeli sajátosságokat, főleg pedig egyéb tényezőket (pl. a megrendelő személye, tulajdonos, a használat színhelye) azonosítani a provenienciával.

Körmendy Kinga

A proveniencia és a possessor fogalmával a kodikológia a kódexnek, mint az írásbeliség termékének két meghatározó tényezőjét különbözteti meg.

A proveniencia fogalmában összegzi mindazokat az ismereteket, amelyek a kódex tartalmi vizsgálatából vonhatók le. A tartalmi vizsgálat kiindulópontja a szöveg meghatározás. Az írott, másolt szövegtől elválaszthatatlan az írás. A paleográfiai megfigyelések segítenek a kódex leírás idejének, másolási helyének földrajzi megközelítésében, meghatározásában. A kódexben gyakran találunk a lemásolt szöveghez tartozó egykorú vagy későbbi megjegyzéseket, bejegyzéseket, liturgikus kódexek esetében zenei notációt, valamint díszítéseket az egyszerű kalligrafált kezdőbetűktől a díszes iniciálékon, lapszéli díszítéseken keresztül az egész lapos miniatűrökig. Ezek azonban nem minden esetben kapcsolódtak helyileg és időben is ugyanahhoz a scriptoriumhoz, íróműhelyhez, amelyben a kódexet írták. Az író-, díszítő- valamint a könyvkötőműhelyek nem szükségszerűen azonosak helyileg és időben. A zenei notáció, a díszítés, a kötés vizsgálatából levonható következtetések azonban tovább gyarapítják a kódex egészére vonatkozó ismereteinket. A kódexkészítés folyamatából következik, hogy a különböző szempontú vizsgálatok eredménye nem szükségszerűen azonos a földrajzi helymeghatározást illetően. Az eredmények és problémák megfogalmazása jelenti a kódex egészéről való – az adott időpontban érvényes – tartalmi ismereteinket, amit a proveniencia fogalmában összegzünk.

A possessor fogalmával a kodikológia azt az egyént, közösséget jelöli, akinek, vagy akiknek a számára készült a kódex, akiknek a használatában, tulajdonában volt és jelenleg is van a kódex. A possessorok meghatározásában, azonosításában elsősorban a kódexben levő, a használatra, tulajdonosra utaló szövegrészre, egykorú és utólagos bejegyzésekre támaszkodunk. Ezek figyelembevételével nyomon tudjuk követni a kódexben foglalt tartalmi ismeretek érvényességének, eszméletörténeti értékének időbeli és földrajzi elterjedését, hatását.

A proveniencia és a possessor fogalmának a fentiekben körülírt használatát azért tartjuk lényegesnek, mert a helytelen használatuk megnehezíti a kódex pontos elhelyezését a magyarországi művelődéstörténet forrásai között.

Rozsondai Marianne

A kötéskutatás célja megállapítani a művészi kötés korát, készítési helyét, ha lehetséges, a könyvkötő kikötését és nem utolsósorban a megrendelő, illetőleg a tulajdonos(ok) személyét. Ezek a tényezők határozzák meg a vizsgált kötés provenienciáját.

Datált kódex vagy nyomtatott könyv esetében a kézirat befejezésének vagy a nyomtatvány megjelenésének *időpontja* csak mint terminus post quem veendő figyelembe, a kötéstábla lehet azzal egykorú, de

lehet néhány évtizedes eltérés is közöttük. A divatos új stílusirányzatoknak megfelelően számolni kell átkötéssel, s ez esetben évszázados időkülönbség is fennállhat a kötés és maga a kódex vagy nyomtatott könyv között.

A kódex készítési vagy a könyv megjelenési *helye* ugyancsak sok esetben nem azonos a könyv bekötési helyével. (Pl. A Bibliotheca Corviniana számára rendelt kódexek nagy részének készítési helye Itália, főleg Firenze, bekötési helye azonban valószínűleg Buda, de biztosan nem Itália.) A kötés meghatározásában legfontosabb a megrendelő, az első posszessor. Az ő kívánsága döntő mértékben befolyásolta a kötés milyenségét. A könyveket, különösen a nyomtatott könyveket kötetlenül szállították megjelenési helyükről eladási helyükre tovább. Míg a nyomdák gyakran kereskedelmi központokban működtek, a könyvpiacok iskolai, egyetemi városokban, humanista központokban (a felhasználás helyén) jöttek létre. Természetszerűleg itt alakultak ki a könyvkötőműhelyek is.

Wehli Tünde

A proveniencia alatt általában a készítés helyét értem.

A possessor fogalmát a származás, a tulajdonos, használó jelölésére használom (első vagy későbbi tulajdonost egyaránt jelölhet).

A possessor és a proveniencia meghatározását direkt adatok (erre vonatkozó bejegyzés, minden kétértelműséget kizáró stílus- vagy műhelykapcsolatok) ritkán segítik. A készítési hely és a használó személyére illetve az intézményre általában indirekt úton (művészeti kapcsolatok, a kodikológia könyvfestészetén kívüli területei) következtethetünk. Az indirekt út természetesen koronként, művészetföldrajzi területenként és a kódexek műfajától függő, azaz eltérő lehet.